

Mü'min Sûresi'nin 45 ve 46. Âyetleri Bağlamında Firavun ve Emsâli Zalimlerin Cezası

The Punishment of Pharaoh and Her Companions in the Context of Verses 45 and 46 of Surah Al-Mu'min

İsmail Karagöz¹

Geliş Tarihi/Received: 10.10.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 08.12.2025

Özet

Yüce Allah, geçmişte inkâr ve isyan eden zalimlere hallerini düzeltmeleri için mühlet vermiş, inkâr, isyan ve zulümde ısrar eden birçok kâfir kavmi çeşitli afet ve musibetlerle cezalandırmıştır. Kur'ân da bunları anlatarak insanlardan ibret almalarını ve aynı akıbete düşmemelerini istemiştir. "*Biz halkı zalim ve kâfir olan nice beldeyi helâk ettik. O belde harap olmuş, halkından kimse kalmamış, binalarının tavanları çökmüş, geriye kullanılmaz kuyular, insansız görkemli saraylar kalmıştır.*" âyetinde beyan edildiği gibi Nuh, Hûd, Salih, Lût ve benzeri, birçok toplum, isyan, inkâr, zulüm ve kötü eylemleri sebebiyle helâk edilerek cezalandırmıştır. Dünyada cezalandırılanların başında ilâh ve rab olduğunu iddia edecek kadar haddi aşan, kendisine peygamber olarak gönderilen Hz. Musa'ya iman etmeyen, ona verilen kitap ve mucizeleri inkâr eden, din ve iman tanımayan, insanlara zulmeden Firavun ve taraftarları gelmektedir. Yüce Allah, Firavun ve kavmini tufan, çekirge, bit, kurbağa ve kan gibi afet ve musibetler musallat ederek uyarmıştır. Bu uyarılardan ders almayarak Hz. Musa'yı ve iman edenleri öldürmek isteyen Firavun ve askerlerini denizde boğulmalarını sağlayarak helâk etmiştir Firavun ve taraftarlarının dünyadaki bu cezaları ile yetinmediği, "*Firavun taraftarlarını azabın en kötüsü kuşattı. Firavun taraftarları sabah akşam ateşe arz olunurlar. Kıyametin koştığı gün, 'Firavun taraftarlarını en şiddetli azabın içine atın' denir.*" anlamındaki Mü'min sûresinin 45 ve 46. âyetlerinde kıyamet kopuncaya kadar kabir hayatında sabah akşam cehennem ateşinin kendilerine gösterileceği, kıyamet koştuktan sonra cehennemde en şiddetli bir şekilde cezalandıracağı bildirilmiştir. Bu âyetlerde Firavun ve taraftarları için üç azap olduğu beyan edilmiştir: "*Azabın kötüsü*", "*Sabah akşam ateşin karşısına çıkarılmaları*" ve

¹*Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-mail: ismailkaragoz1954@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3105-3554>

“âhirette en şiddetli azap.” Bunlardan birincisi dünyada denizde boğularak helâk edilmeleri, üçüncüsü âhîret hayatında cehenneme atılmalarıdır. “*Sabah akşam ateşin karşısına çıkarılmaları*” kabir hayatında mı yoksa âhîrette mi olacağı âyette açık seçik beyan edilmediği için ihtilaf edilmiştir. Müphem âyetlerin anlaşılması, âyetin bağlamı, varsa konu ile ilgili başka âyet ve hadisler dikkate alınarak giderilebilir. Bu makalede Firavun ve emsâli zalim insanların cezaları, özellikle “*Firavun taraftarlarının sabah akşam ateşe arz olunmaları*” ifadesinden hareketle, dilbilim, Kur’ân, Sünnet ve sahabe döneminden günümüze kadar yapılan yorumlar dikkate alınarak analiz edilip değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Firavun, Dünya, Kabir, Âhîret, Azap

Abstract

In the past, Almighty Allah gave time to the oppressors who disbelieved and rebelled to correct their circumstances and punished many disbelieving nations who persisted in their disbelief, rebellion, and oppression with various disasters and calamities. He describes these in the Quran, asking people to draw a lesson from them and not to suffer the same fate. As stated in the verse, "How many a township have We destroyed whose people were oppressors and disbelievers? They were devastated, with none of their people left, the ceilings of their buildings collapsed, and what remained were unusable wells and magnificent palaces devoid of people." Many communities, such as Noah, Hud, Salih, Lot, and similar, have been punished by being destroyed because of their rebellion, denial, oppression, and wicked deeds. The chief among those punished in the world is Hz. Pharaoh and his supporters, who did not believe in Moses, who denied the book and miracles given to him, who did not recognize religion and faith, and who oppressed people, are coming God Almighty warned Pharaoh and his people by inflicting disasters and calamities such as floods, locusts, lice, frogs, and blood. He destroyed Pharaoh and his soldiers, who failed to learn from these warnings and sought to kill Moses and the believers, by drowning them in the sea. Not content with this worldly punishment, Pharaoh and his followers were informed in verses 45 and 46 of Surah Al-Mu'min, which translates to, "The worst torment has encompassed the followers of Pharaoh. They will be presented to the Fire morning and evening. On the Day of Judgment, it will be said, 'Throw the followers of Pharaoh into the most severe torment.'" He declared that they will be shown the fire of Hell morning and evening in the grave until the Day of Judgment, and that after the Day of Judgment, they will be subjected to the most severe punishment in Hell. In these verses, it is stated that there are three torments for Pharaoh and his supporters: “The worst torment,” “being brought before the fire morning and evening,” and “the most severe torment in the hereafter.”The first of these three punishments is their destruction by drowning in the sea in this world, and the third is their being cast into Hell in the afterlife. What is the

purpose of the second punishment? The verse does not clearly state whether "being brought before the Fire morning and evening" will occur in the grave or in the afterlife, leading to controversy. Ambiguous verses can be resolved by considering the context of the verse and, if applicable, other relevant verses and hadiths. In this article, the punishment of Pharaoh and his peers, particularly the phrase "Pharaoh's followers being presented to the Fire morning and evening," will be analyzed and evaluated through linguistics, the Quran, the Sunnah, and interpretations from the time of the Companions to the present day.

Keywords: Interpretation, Pharaoh, World, Grave, Hereafter, Torment

Giriş

Yüce Allah, insanları iyi ve kötü, hayır ve şer, faydalı ve zararlı olan şeyleri yapabilecek özellikte yaratmıştır.² Bu itibarla tarih boyunca iman, ibadet, ahlâk, söz, eylem ve davranış bakımından mümin, muttakî, iyi ve adil insanların yanı sıra ateist, kâfir, müşrik, münafık, kötü ve zalim insanlar da var olagelmiştir.³ Allah Teâlâ insanları mümin, salih, iyi ve adil olmalarını teşvik etmek; inkâr, şirk, kötülük ve zulümden sakındırmak için ⁴ peygamberler göndermiş ve onlara rehberlik etmesi amacıyla kitaplar indirmiştir.⁵ Peygamber ve kitapların rehberliğine rağmen Hz. Âdem'in bir oğlunun diğer oğlunu öldürmesi ⁶ ile başlayan zulüm ve cinayetler, insanlık tarihi boyunca devam edegelmiştir.

Bir kısım insanlar, geçmişten günümüze Yaratıcı'yı unutup, şeytan ve nefsinin kötü arzularına uymuş, günah bataklığına dalmış, âhireti yok saymış, kamu ve insan haklarını rahatlıkla ihlâl edebilmiş, kişisel çıkarları ile iktidar ve siyasî ikballeri uğruna çocuk, kadın, yaşlı, haklı ve haksız ayırımı gözetmeksizin cinayetler işleyebilmiştir. Rabbimiz, Kur'ân'da birçok âyette inkâr ve zulümde ısrar etmeleri halinde zalimlerin dünya ve âhirette cezalandıracağını bildirmiş,⁷ ayrıca dünyada cezalandırdığı fert ve toplumlara dair örnekler vermiştir.⁸

Suçluların asıl cezalandırılacakları yer, âhiret hayatıdır. İnsanlar iman, itaat ve

² eş-Şems 91/7-8. (Bu dipnot numarasının başlangıcında ilk satır komutu kaldırılması uygun olur. Diğerleri de bu şekilde yapılması şekil açısından daha uygundur.

³ et-Teğâbün 64/2.

⁴ el-Bakara 2/213.

⁵ el-Hadîd 57/25.

⁶ el-Mâide 5/27-32.

⁷ el-Furkân 25/27-28; "İnkâr edenlere gelince, onlara dünyada da âhirette de şiddetli bir şekilde azap edeceğim." Âl-i İmrân 3/56.

⁸ el-Kasas 28/40.

iyiliklerin; inkâr, isyan ve kötülüklerin karşılığını âhirette görmeleri temel ilke olmakla birlikte iyiliğin, iyi amellerin ve itaatin yararını, kötülüğün, kötü amellerin, isyan ve zulmün zararını dünyada da görebilirler. Yüce Allah, zalimlere cezalarını hemen vermez, hallerini düzeltmeleri için onlara mühlet verir. Eğer Allah, zalimleri, zulümleri sebebiyle hemen cezalandırsaydı yeryüzünde canlı insan kalmazdı.⁹

Zulümde ısrar eden birçok kâfir kavmi helâk eden Allah, Kur'ân'da bunları anlatarak insanlardan ibret almalarını ve aynı âkibete düşmemelerini istemektedir.¹⁰ *"Biz halkı zalim ve kâfir olan nice beldeyi helâk ettik. O belde harap olmuş, halkından kimse kalmamış, binalarının tavanları çökmüş, geriye kullanılmaz kuyular, insansız görkemli saraylar kalmıştır."*¹¹ âyetinde beyan edildiği gibi birçok toplum, isyan, inkâr, zulüm ve kötü eylemleri sebebiyle helâk edilerek cezalandırmıştır.¹² Bu kâfirler kabir hayatı ve âhirette de cezalandırılacaklardır. Mü'min Sûresi'nin 45 ve 46. âyetlerinde helâk edilen, kabir hayatında ve âhirette cezalandırılacak zalim lider ve ona tabi olanlar arasında Firavun ve adamları da zikredilmiştir: *"Allah, mümin kişiyi Firavun ve taraftarlarının kötü tuzak ve hilelerinden korudu, Firavun taraftarlarını ise azabın en kötüsü kuşattı. Firavun taraftarları sabah akşam ateşe arz olunurlar. Kıyametin koptuğu gün, 'Firavun taraftarlarını en şiddetli azabın içine atın' denir."*¹³

Bu iki âyetten Firavun ve taraftarları için üç azap olduğu anlaşılmaktadır: *"Azabın kötüsü"*, *"Sabah akşam ateşin karşısına çıkarılmaları"* ve *"âhirette en şiddetli azap"*. Bu üç azaptan birincisi dünyada denizde boğularak helâk edilmeleri, üçüncüsü âhîret hayatında cehenneme atılmalarıdır. *"Sabah akşam ateşin karşısına çıkarılmaları"* kabir hayatında mı yoksa âhîrette mi olacağı âyette açık seçik beyan edilmediği için ihtilâf edilmiştir. İslam âlimlerinin çoğunluğu 46. âyeti kabir azabının varlığına delil olarak zikretmiştir. Makalemizde Firavun ve emsali zalim insanların cezası, özellikle *"Firavun taraftarlarının sabah akşam ateşe arz olunmaları"* anlamındaki cümle analiz edilecek, âyet ve hadisler çerçevesinde değerlendirilecektir. 45. âyeti takdim-tehir açısından bir,¹⁴ kabir azabı kapsamında değerlendiren birçok makale yayımlanmıştır.¹⁵

⁹ en-Nahl 16/61, el-Fâtır 35/45.

¹⁰ eş-Şu'arâ 26/67-174.

¹¹ el-Hac, 22/45; Ayrıca bk. Hûd 11/102, el-Kehf, 18/59, el- Enbiyâ 21/11.

¹² el-Enfâl 8/54.

¹³ Meâl: İsmail Karagöz, *Kur'an'ın Anlamı, Açıklamalı ve Kırık Meâlî* (Ankara: Kar Yayınları, 2025)

¹⁴ Sevim Gelgeç, "Kur'ân'ın Anlaşılmasında Hitâbî Dilin Bir Özelliği Olarak Takdîm-Te'hîr Üslûbu: Mü'min Sûresi 46. Ayet Örneği" *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, 41 (Haziran 2024), 35-60.

¹⁵ Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", *Batman Akademi Dergisi*, 1/2 (2017), 68-79; Murat Kaya, "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi", *Usul İslam Araştırmaları dergisi*, 25 (2016), 159-204; Abdullah Özüçalışır, "Kabir Azabı Var mıdır?", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 13 (Haziran 2020), 103-130; Mehmet Kubat, "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azabı", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 11/1, (Bahar 2020-1), 9-32; Veysel Özdemir, "Kabir Azabı İle İlgili Bazı Hadislerin Metin ve

1. Kavramsal Çerçeve

Mümin 40/45 âyetinde geçen “seyyiât” (سَيِّئَاتٍ) kelimesi, sözlükte “bir kimseyi üzmek ve kırmak” anlamındaki “sâ” kökünden gelen “seyyie” (السَّيِّئَة) kelimesinin çoğulu olup “kötülükler, kötü işler, günahlar ve suçlar” demektir.¹⁶ Çok anlamlı bir kelime olan “seyyie” (السَّيِّئَة) ve türevleri Kur’ân’da, Allah’a ortak koşmak,¹⁷ günah, suç ve haram olan söz söylemek ve eylemde bulunmak,¹⁸ savaşta hezimete uğramak ve öldürülmek,¹⁹ hastalık, yokluk ve kıtlık gibi musibetler,²⁰ bela, azap ve sıkıntı,²¹ kötü ve çirkin söz, eylem ve davranışlar,²² Allah’ın razı olmadığı ve söylenmesini ve yapılmasını emretmediği şeyler,²³ bir insanı yaralamak,²⁴ homoseksüellik²⁵ ve insanlara zulmetmek²⁶ gibi günahlar,²⁷ kötü işlerin dünyada ve âhirette cezası²⁸ gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Konumuz olan âyetteki “seyyiât” (سَيِّئَاتٍ) kelimesi, “Firavun ve askerlerinin, Hz. Musa’ya iman ettiğini öğrendiği kıptî bir kişiyi cezalandırma veya öldürme planları”,²⁹ aynı

İçerikleri Üzerine Bir İnceleme”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (2014), 55-123; Mehmet Kılıçaslan, Kabul ve Ret Bağlamında İslâmî Düşüncece Kabir Azabı, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 13/79 (Bahar 2020), 321-335; Murat Akın, “Mu’tezile’ye Göre Kabir Azabı”, *Diyanet İlmî Dergi*, 53/4 (Ekim-Kasım-Aralık 2017), 151-177; Mehmet Ödemiş, “Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (Aralık 2017), 503-567; Ziya Erdiç, “Mu’tezile Ontolojisi Açısından Kabir Hayatının İmkânı”, *Bilimname*, 49/1 (2023), 149-190; Enes Avnullah Ateş, “Kur’ân’da Kabir Hayatı”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (Bahar 2020), 17-35; Saffet Sancaklı, “Günümüzde Polemik Konusu Yapılarak Tartışılan Kabir Azabının Hadislerdeki Dayanağı”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (2018), 21-46; Muzaffer Öztürk, “Kur’an-ı Kerim’e Gore Kabir Azabı Yok mu?”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 Ocak-Haziran 2008), 253-271; Metin Özdemir, “Kabir Azabı Tartışmasına Farklı Bir Bakış”, *İslamiyat*, 5/3 (2002), 155-168.

¹⁶ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem ibn Manzûr, Lisânü'l-Arab (Beyrut: Dâru Sadr, ts), 1/97.

¹⁷ en-Neml 27/89-90.

¹⁸ el-En’âm 6/160.

¹⁹ Âl-i İmrân 3/120.

²⁰ el-A'râf 7/131.

²¹ er-Ra'd, 13/6.

²² el-Kasas 28/54; el-Mü'minûn 23/96.

²³ el-İsrâ 17/38.

²⁴ eş-Şûrâ, 42/40.

²⁵ Hûd 11/78.

²⁶ en-Nahl 16/45.

²⁷ el-Ankebût 29/4.

²⁸ ez-Zümer 39/48.

²⁹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmî'u'l-beyân an tefsîri âyi'l-Kurân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 21/394; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmî' li-ahkâmî'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru Kütübî'l-Mısıryye, 1964), 15/318.

âyette geçen *فَاعِلًا* fiili “tuzak kurdular, kötülük planladılar”³⁰ anlamındadır. *فَاعِلًا* Fiili sözlükte ve âyette “indi, kuşattı”³¹ *أَلِ فِرْعَوْنَ* Firavun ailesi, Firavun taraftarları, Firavun’a tabi olan halk”³² *سُوءِ الْعَذَابِ* “azabın kötüsü” demektir. *أَلِ* fiilinin kökü olan “ard” (عرض) kelimesi “alâ” (عَلَى) edatı ile kullanıldığı zaman “göstermek, sunmak, arz etmek” anlamına gelir.³³ “el-’Ard” (العرض) kelimesi teşvik etmek veya korkutmak için bir kimseye bir şeyi göstermek demektir.³⁴

2. Firavun ve Taraftarlarının Cezası

“Firavun”, eski Mısır hükümdarlarına verilen bir unvandır.³⁵ Kıptî olan³⁶ eski Mısır halkı, putperest idi.³⁷ Firavunlar, İsrâiloğullarını esir gibi ağır ve meşakkatli işlerde çalıştırıyorlardı. Bu sebeple İsrâiloğulları dedelerinin eski yurtları olan Kenan diyarına³⁸ gitmek istiyorlar, fakat kurtulup gidemiyorlardı.

Bir kâhinin "İsrâiloğullarından bir çocuk doğacak ve senin devletini yıkacak" demesi üzerine zamanın Firavunu “Meneftah veya II. Ramses,³⁹ İsrâiloğullarının doğan erkek çocuklarını öldürmeye başlar. İşte böyle bir zamanda Hz. Musa doğar.⁴⁰ Kur’ân’da⁴¹ Hz. Musa’nın doğumu, öldürülmekten korunması ve Firavun’un sarayında annesinin kucagında yetişmesi, gençlik çağına geldikten sonra kaza eseri bir Kıptîyi öldürmesi, Mısır’dan kaçması, Medyen’e⁴² gidip Şuayb peygamber ile tanışması, onun koyunlarını

³⁰ Ebû'l-Hüseyn Ahmed ibn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*. thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn (Beyrut: İttihâdü'l-Kitâbi'l-Arab, 2002), 5/345; Zeynüddîn Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muhtârü's-sihah* (Beyrut: Dâru'l-Besâir, 1987), 296.

³¹ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*, 2/125; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 10/71; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/318.

³² Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414), 4/567.

³³ er-Râzî, *Muhtârü's-sihah*, 205.

³⁴ *حَقِيقَةُ الْعَرْضِ* *إِطْعَامُ شَيْءٍ لِمَنْ يَرَاهُ لَتَرْغِيبٍ أَوْ لَتَحْذِيرٍ* Muhammed Tâhir b. Muhammed ibn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnûsiyye, 1984), 24/158.

³⁵ Harman, Ömer Faruk, “Firavun”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996) 23/118-121.

³⁶ Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423), 3/715.

³⁷ bk. Yunus, 10/78.

³⁸ Kenan ülkesi, bugün İsrail, Filistin, Lübnan, Ürdün'ün bir kısmı ve Şam'a kadar Suriye'nin bir bölümünü kapsayan topraklara verilen bir isimdir. Taşdüvenci, Burak, M. Ö. II. Binyılda Suriye-Kenan Bölgesi'nin Siyasi Tarihi (Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, 2020), 4.

³⁹ Harman, “Firavun”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23/118-121.

⁴⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı enbiya ve tevârîhu hulefâ* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1969), 1/ 22-30.

⁴¹ el-Kasas 28/3-43, Tâhâ 20/9-101, eş-Şu'arâ 26/10-68, el-A'râf 7/100;- Yunus 10/75-92.

⁴² Medyen, Hz. Şuayb'ın peygamber olarak gönderildiği kavmin ve bu kavmin yaşadığı yerin adı, bugünkü Suriye'nin güneyi ile Ürdün ve Hicaz'ın kuzeyine denk gelen yerler. bk. Harman, “Firavun”, *Diyanet Vakfı İslam*

gütmesi, kızı ile evlenmesi, sonra Tûr-u Sina'da Allah'ın kendisi ile konuşması, asa ve beyaz el mucizesi verilmesi, Firavun ve Kıptîleri tevhide daveti, müşriklerin karşı koymaları, tufan, çekirge, bit, kurbağa ve kan musibetleri, sihirbazların Hz. Musa ile mülâkatları ve iman etmeleri anlatılır.

Yüce Allah, Hz. Musa'yı İsrâiloğulları ile Firavun ve ileri gelenlerine peygamber olarak görevlendirir.⁴³ Kur'ân'da verilen bilgilere göre rab⁴⁴ ve ilah⁴⁵ olduğunu iddia eden, kâfir,⁴⁶ azgın,⁴⁷ zalim,⁴⁸ Allah ve peygamber düşmanı,⁴⁹ kibirli,⁵⁰ zorba,⁵¹ haddi aşan, çok yalancı⁵² ve bozguncu⁵³ bir insan olan Firavun, Hz. Musa'yı cinlenmiş ve büyülenmiş olmakla itham eder,⁵⁴ mucizelerin büyü olduğunu söyler ve iman etmez.⁵⁵ Kavminden iman edenlerine, ellerini ve ayaklarınızı çaprazlama kesmek ve idam etmekle tehditte bulunur⁵⁶ ve İsrâiloğullarına eziyet eder.⁵⁷

Firavun'un emirlerine uyan,⁵⁸ onunla birlikte Hz. Musa'yı,⁵⁹ Allah'ın âyetlerini ve mucizeleri yalanlayan⁶⁰ kıbtî halk Kur'ân'da müşrik,⁶¹ kâfir,⁶² zalim,⁶³ zorba, kibirli,⁶⁴

Ansiklopedisi, 28/346-348.

⁴³ ez-Zuhruf 43/46

⁴⁴ en-Nâziât 79/24.

⁴⁵ eş-Şu'arâ 26/29

⁴⁶ eş-Şu'arâ 26/19.

⁴⁷ Tâhâ 20/24

⁴⁸ el-Kasas 28/37, 40.

⁴⁹ Tâhâ 20/39.

⁵⁰ Yunus 10/83.

⁵¹ el-Mü'min 40/35.

⁵² el-Mü'min, 40/28.

⁵³ Yunus 10/91.

⁵⁴ ez-Zâriyât 51/39.

⁵⁵ el-Kasas 28/36.

⁵⁶ el-A'râf 7/124.

⁵⁷ A'râf 7/127.

⁵⁸ Hûd 11/97.

⁵⁹ el-Hac 22/44.

⁶⁰ el-Mü'minûn 23/48.

⁶¹ el-Mü'min 40/42; el-A'râf 7/127.

⁶² Yunus 10/86.

⁶³ el-Kasas 28/40.

⁶⁴ el-Mü'min 40/35, el-Mü'minûn 23/46.

günahkâr,⁶⁵ fasık,⁶⁶ azgın, bozguncu,⁶⁷ mücrim⁶⁸ ve gâfil⁶⁹ olarak nitelenmiştir.

Hz. Mûsa, bir gün Firavun'un sarayından çıkıp çarşıya gelir. Bir kıptî ile bir İsrâillinin kavgasına tanık olur. İsrâilli Hz. Mûsa'dan yardım ister. Hz. Musa Mısırlıya bir yumruk vurur veya iter, adam ölüverir.⁷⁰ Bir gün sonra başka bir Mısırlı ile kavga eden İsrâillinin tekrar yardım istemesi üzerine Hz. Musa, ona haksız olduğunu söyler, bunun üzerine İsrâilli Hz. Musa'nın bir adam öldürdüğünü ihbar eder.⁷¹ Mısırlı yetkililer, Hz. Musa'nın öldürülmesine karar verirler. Hz. Musa bu karardan haberdar olunca şehirden kaçır.⁷² Mısır'dan yaya yürüyüşle sekiz günlük mesafedeki Medyen'e gider. Burada bir çeşmede iki kıza hayvanlarını sulamada yardımcı olur. Kızlar, Şuayb peygamberin kızlarıdır. Şuayb (a.s.), Hz. Musa'yı çağırıp başından geçenleri dinler, ona güvende olduğunu ve sekiz yıl çalışması karşılığında kızlarından biriyle evlendirebileceğini söyler. Hz. Musa bu teklifi kabul eder ve Medyen'de 10 yıl kalır.⁷³ Hz. Musa, süresini tamamlayınca ailesiyle birlikte Mısır'a gitmek üzere Medyen'den ayrılır. Soğuk bir kış gecesinde yolunu şaşırarak Hz. Musa, Sîna Dağı civarına geldiğinde bir ateş görür. Yolu soracak birini bulmak veya bir ateş parçası almak için ateşin bulunduğu yere gider. Ateşe yaklaştığında vadinin sağ yamacından gelen bir sesle kendisine ayakkabılarını çıkarması emredilir ve peygamber olarak seçildiği bildirilir. Asa ve beyaz el mucizeleri verilir.⁷⁴

Hz. Musa, Mısır'da kardeşi Harun ile birlikte Firavun'a gider, Allah'ın elçileri olduklarını bildirip ondan İsrâילוğullarını kendileriyle beraber göndermesini ister. Firavun, Hz. Musa'yı nankörlük ve cinayet işlemekle itham eder. Firavun, yetkililerden Hz. Musa'nın tanrısına çıkmak için bir kule yapmasını ister, ayrıca kendisini ilâh olarak kabul etmezse onu hapsedeceğini Hz. Musa'ya bildirir. Hz. Musa Firavun'a Allah'ın elçisi olduğunu söyler ve iman etmesi için ona âsâ ve beyaz el mucizelerini gösterir. Bunun üzerine Firavun Mısır'ın önde gelen sihirbazlarını toplar. Sonunda Hz. Musa'nın asası sihirbazların sihirlerini yutar. Sihirbazlar, iman ederler. Firavun onları cezalandırır.⁷⁵

⁶⁵ el-Ankebût 29/40.

⁶⁶ ez-Zuhruf, 43/54.

⁶⁷ el-Mümin, 40/43.

⁶⁸ el-A'râf, 7/133

⁶⁹ el-A'râf, 7/136.

⁷⁰ el-Kasas 28/15.

⁷¹ el-Kasas 28/18/19.

⁷² el-Kasas 28/20-21.

⁷³ Tâhâ 20/40; Kasas 28/22-28.

⁷⁴ el-A'râf 7/103; Yunus 10/75; Tâhâ 20/25-35, 42-46, 17-23; el-Furkân 25/36; eş-Şu'arâ 26/10-15; en-Neml 27/10-12; el-Kasas, 28/31-35; el-Mü'min 40/23-24; ez-Zuhruf 43/46; en-Nâziât 79/16-17.

⁷⁵ el-A'râf 7/104-126; Yunus 10/83; Tâhâ 20/47-76; eş-Şu'arâ 26/16-51; el-Kasas 28/36-37; ed-Duhân 44/17-21.

İnkârında ısrar eden Firavun İsrâiloğullarına baskı ve zulmü daha da artırır,⁷⁶ büyücü ve yalancılıkla itham ettiği,⁷⁷ halkın şirk esaslı dinini değiştirmesinden korktuğu Hz. Musa'yı öldürmek ister.⁷⁸ Firavun ailesinden imanını gizleyen bir kişi, Hz. Musa'yı savunur, onun öldürülmesinin doğru olmadığını, aksi takdirde geçmiş kavimlerin başına gelecek musibetlerin kendilerine de isabet edeceğini söyler.⁷⁹ Firavun, müminin Allah'ı inkâr etmesini ve O'na ortak koşmasını ister. Mümin kişi ise onları bir tek Allah'a imana çağırır. Firavun ve adamlarının kötülüklerine karşı Allah'a sığınır.⁸⁰ Yüce Allah, mümini Firavun'un zulmünden korur.⁸¹ Bu husus, konumuz olan âyette “Allah, mümin kişiyi Firavun ve adamlarının kötü tuzak ve hilelerinden korudu” şeklinde ifade edilmiştir.

Zulme devam eden Firavun, İsrâiloğullarının Mısır'dan ayrılmalarına izin vermeyince⁸² âlemlerin Rabbi Allah, bir gece vakti Hz. Musa'ya yola çıkmasını emreder. Hz. Musa ve müminler, Mısır'dan gizlice çıkarlar. Firavun ve adamları da onların peşine düşerler. Hz. Musa asa ile denize vurur ve deniz yarılr. İsrâiloğulları denizi geçer, kendilerini takip eden Firavun ve askerleri denizde boğulur.⁸³ Konumuz olan âyette Firavun ve taraftarlarının cezalandırılması şöyle bildirilmektedir: “*Firavun taraftarlarını azabın kötüsü kuşattı. Firavun taraftarları sabah akşam ateşe arz olunurlar. Kıyametin koptuğu gün, 'Firavun taraftarlarını en şiddetli azabın içine atın' denir.*”⁸⁴

Âyette Firavun ve taraftarları için üç azap bildirilmektedir:⁸⁵

2.1. Dünya Azabı

Mü'min 40/45. âyetinde “*Firavun taraftarlarını azabın kötüsü kuşattı*” cümlesinde geçen *سوء العذاب* “azabın kötüsü” ile maksadın ne olduğu, bu azabın dünyada mı, kabirde mi, âhirette mi yapılacağı açık değildir. Taberî'ye (öl. 310/923) göre bu azap ile maksat,

⁷⁶ Bk. el-Bakara 2/49; İbrahim 14/6; el-A'râf 7/127; el-Mü'min 40/23-25; ez-Zuhuruf 43/51-54.

⁷⁷ el-Mü'min 40/26.

⁷⁸ el-Mü'min 40/26.

⁷⁹ el-Mü'min 40/23-33.

⁸⁰ el-Mü'min 40/41-44.

⁸¹ el-Mü'min 40/45.

⁸² el-A'râf 7/130-135; İsrâ, 17/101.

⁸³ el-Bakara 2/50; el-A'râf 7/136; el-Enfâl 8/54; Yunus 10/90, 92; el-İsrâ 17/103; Tâhâ 20/77-78; eş-Şu'arâ 26/52, 53, 60-66; el-Kasas 28/40; ed-Duhân 44/23; ez-Zâriyât 51/40.

⁸⁴ Mü'min, 40/45-46. İsmail Karagöz, *Allah kelamı Kur'an'ın anlamı açıklamalı ve kırık meâli* (Ankara: Kar Yayımları, 2020), 6/620.

⁸⁵ Muhammed el-Emîn b. Muhammed eş-Şinkitî, *Edvâü'l-beyân fi izâhî'l-Kur'an'ı bi'l-Kur'an* (Lübnan: Dâru'l-Fikri, 1995), 6/389

cehennem ateşidir.⁸⁶ Kâzî Beyzâvî (öl. 685/1286) “azabın kötüsü” ile maksadın, denizde boğulmak veya öldürülmek veya cehennem ateşi olduğunu söylemiştir.⁸⁷ Müfessirlerin kahir ekseriyetine göre⁸⁸ “azabın kötüsü” ile maksat, Firavun ve askerlerinin denizde boğulmasıdır. Mesela Abdullah b. Abbas (öl. 68/687),⁸⁹ Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723),⁹⁰ Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (öl. 146/763),⁹¹ Mukâtil b. Sülayman (öl. 150/767),⁹² Mâverdî (öl. 450/1058),⁹³ Sa’lebî (öl. 427/1035),⁹⁴ İbn ‘Atiyye (öl. 541/1147),⁹⁵ Fahreddin er-Râzî (öl. 650/1210),⁹⁶ İbn Kesîr (öl. 774/1373),⁹⁷ İcî (öl. 905/1500),⁹⁸ İsmail Hakkı Bursavî (öl. 1137/1725)⁹⁹ İbn Âşûr (öl. 1973)¹⁰⁰ ve Şinkîti (öl. 1974) bu görüştedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de سُوءُ الْعَذَابِ “azabın kötüsü” terkihi hem dünyada hem âhirette uygulanan şiddetli cezalar için kullanılmıştır. Firavun ve taraftarlarının İsrâilîğullarının erkek çocuklarını öldürmeleri¹⁰¹ سُوءُ الْعَذَابِ “azabın kötüsü” olarak ifade edildiği gibi cehennem azabı da سُوءُ الْعَذَابِ “azabın kötüsü” olarak ifade edilmiştir.¹⁰² Bizim kanaatimiz, سُوءُ الْعَذَابِ وَحَاقَ بِأَلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ “Firavun taraftarlarını azabın kötüsü kuşattı” cümlesinde geçen “azabın kötüsü” ile maksat, müfessirlerin çoğunun görüşü olan denizde boğularak helâk edilmeleridir. Çünkü kâfir ve zalimler, sadece âhirette değil,

⁸⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyan an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 21/395.

⁸⁷ Ebû Saîd Nâsirüddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’l-te’vîl* (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1418), 5/59.

⁸⁸ Ebû’l-ferac Abdurrahman b. Ali el-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi’lmi’t-tefsîr* (Beirut: Dâru’l-kitâbi’l-Arabîyyi, ts.), 4/40.

⁸⁹ Ebû Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb el-Fîrûzâbâdî, *Tenvîru’l-mikbâs min tefsîri İbn Abbas* (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 397.

⁹⁰ Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüketü ve’l-uyûn* (Beirut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, ts), 5/159.

⁹¹ Ebû’l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vasît tefsîri kitâbi’l-azîz* (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994), 4/15.

⁹² Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîru’l-kebîr*. 3/715.

⁹³ Mâverdî, *en-Nüketü ve’l-uyûn*, 5/159.

⁹⁴ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa’lebî, *el-Keşfü ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân* (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, Beirut, birinci baskı, 2002), 8/277.

⁹⁵ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdürrahman b. Temam ibn Atiyye, *el-Muhrraru’l-vecîz fi tefsiri kitâbi’l-azîz* (Beirut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, ts.), 4/562.

⁹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb (et-Tefsîru’l-kebîr)* (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabîyyi, 1420), 27/521.

⁹⁷ Ebû’l-Fidâ İsmail ibn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm* (Beirut: Dâru Tayyibe, 1999), 7/146.

⁹⁸ İcî 4/19.

⁹⁹ İsmâ’îl Hakkı b. Mustafa Bursavî, *Râhûl-beyân* (Beirut: Dâru’l-Fikr, ts.), 8/189.

¹⁰⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 24/157.

¹⁰¹ el-Bakara 2/49; el-A’râf 7/141; İbrahim 14/6.

¹⁰² ez-Zümer 39/24, 47; el-En’âm 6/157; en-Neml 27/5.

dünyada da cezalandırılırlar.¹⁰³ Yüce Allah birçok âyette¹⁰⁴ Firavun ve taraftarlarının inkâr, isyan ve zulümleri sebebiyle dünya hayatında çeşitli afet ve musibetlerle cezalandırıldıkları ve suda boğularak helâk edildikleri açık seçik beyan edilmektedir.

2.2. Kabir Azabı

Ölüm sonrası kıyamet kopuncaya kadar geçen zamanda ölenlerin bırakıldığı yer için Kur'ân-ı Kerîm'de "kabr"¹⁰⁵ ve çoğul şekli olan "kubûr",¹⁰⁶ "mekâbir",¹⁰⁷ "ecdâs"¹⁰⁸ ve "merkad"¹⁰⁹ kelimeleri kullanılmıştır. "Azab" kelimesi "işkençe, eziyet ve elem" demektir. Elem ve ıstırapların bir kısmı beden, bir kısmı da ruh üzerinde etkili olur. Bu itibarla azap hem maddî hem de manevî bir elem ve ceza niteliği taşır.¹¹⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de azap, genellikle ilâhî emirlere karşı gelenlere verilen cezanın adı olarak kullanılmıştır. "Ricız"¹¹¹ (رَجَزٌ), be's (بَأْسٌ)¹¹² ve ikâb (عِقَابٌ)¹¹³ kelimeleri "azab" kelimesi ile eş anlamdadır.

"*فِرَافُونَ* يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا" *Firavun ve taraftarları sabah akşam ateşe arz olunurlar.*" cümlesinde geçen "en-nâr" (النَّارُ) kelimesi sözlükte "ateş" demektir. Kelime Kur'ân'da hem cehennem bir ismi hem cehennem ateşi anlamında kullanılmıştır. Mesela وَأَنَّ وَالَّذِينَ *"Şüphesiz kâfirlere ateş azabı vardır."*¹¹⁴ âyetinde cehennemin ismi, *"İnkâr edenler için cehennem ateşi vardır."*¹¹⁵ âyeti ile konumuz olan âyetteki "en-nâr" (النَّارُ) kelimesi, "cehennem ateşi" anlamındadır. *فِرَافُونَ* Fiilinin öznesi, Firavun ve taraftarlarıdır. *غُدُوًّا وَعَشِيًّا* "sabah akşam" demektir, maksat, ateş azabının sürekliliğidir. Firavun ve taraftarlarının sabah akşam ateşe arz olunmaları yani kendilerine gösterilmesi nerede, kabir hayatında mı, âhîret hayatında mı olacaktır? Âyette açık değildir. Bu sebeple "sabah akşam ateşe arz olunmanın" nerede olacağı konusunda ihtilaf edilmiştir.

¹⁰³ el-Ankebût 29/40.

¹⁰⁴ el-A'râf 7/130; el-A'râf 7/132-133; ez-Zâriyât 51/39-40; ez-Zuhruf 43/55-56; bk. el-A'râf 7/136; en-Nâziât 79/25.

¹⁰⁵ et-Tevbe 9/84.

¹⁰⁶ el-Hac 22/7.

¹⁰⁷ et-Tekâsur 102/2.

¹⁰⁸ Yâsîn 36/51.

¹⁰⁹ Yâsîn 36/52.

¹¹⁰ Yunus Şevki Yavuz, , "Azap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/302.

¹¹¹ el-Bakara 2/59.

¹¹² el-En'âm 6/148.

¹¹³ Âl-i İmrân 3/11.

¹¹⁴ el-Enfâl 8/14; Ayrıca bk. el- Bakara 2/39.

¹¹⁵ el-Fâtır 35/36.

Ehl-i Sünnet âlimleri ile Mu'tezile âlimlerinin çoğunluğu, bazı âyetlerin işaretini ve hadislerin açık beyanlarına dayanarak kabir hayatı ve bu hayatta azap ve nimetin varlığını kabul etmelerine karşılık ehl-i bid'at sayılan Cehmiyye ve Râfıza mezhebi müntesiplerinin çoğunluğu, Mürcie ve Mu'tezile mezhebi bilginlerinin bir kısmı, kabir hayatını, bu hayatta azap ve nimetin varlığını ve âhâd haber oldukları gerekçesiyle bu konudaki hadislerde verilen bilgileri kabul etmemişlerdir.¹¹⁶

Mü'min 40/45-46. âyetin yorumu ile ilgili görüşleri genel olarak iki maddede toplayabiliriz.¹¹⁷

2.2.1. “*Sabah akşam ateşe arz olunma*” kabir hayatında olur.¹¹⁸ Hadis, tefsir, fıkıh ve kelim âlimlerinin çoğunluğu bu görüştedir. Mesela Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652),¹¹⁹ Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721), İkrime b. Abdullah (öl. 105/723), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (öl. 108/726), Katâde b. Diâme (öl. 117/735), Süddî el-Kebîr (öl. 127/745), Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767),¹²⁰ Buharî (öl. 256/869)¹²¹ Müslim (öl. 261/875),¹²² Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855),¹²³ Eş'arî (öl. 324/936)¹²⁴ Pezdevî (öl. 493/1109),¹²⁵ Gazzalî (öl. 505/1111),¹²⁶ Ebû'l-Muîn en-Neseî (öl. 508/1114)¹²⁷ Begavî (öl. 516/1122),¹²⁸ Beyzâvî (öl. 597/1219)¹²⁹, Râzî (öl. 606/1210),¹³⁰ İbn Cüzey (741/1340),¹³¹ Ebû Hayyan (öl.

¹¹⁶ Mustafa Öz, *İmam-ı A'zam'ın beş eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 59, 76.

¹¹⁷ Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Yâsir b. İbrahim (Riyad: Dâru'l-vatan, 1997), 5/23; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/567.

¹¹⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 15/318; Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, 5/159; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/567.

¹¹⁹ Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 5/23.

¹²⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 15/318; Taberî, *Câmi'u'l-beyan*, 21/395.

¹²¹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'us-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Cenâiz”, 88.

¹²² Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'us-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Cennet”, 65.

¹²³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 10/154 (No: 5926)

¹²⁴ Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne* (Medine: yy., 1410), 65.

¹²⁵ Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i sünnet akaidi* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980), 235.

¹²⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*. thk. Âgah Çubukçu-Hüseyn Atay (Ankara: yy., 1962), 371-372.

¹²⁷ Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *Tabsîrâtü'l-edille fi usûlüddîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 2/364-367.

¹²⁸ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsî, 1420), 4/113.

¹²⁹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, 3/214.

¹³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 27/522.

¹³¹ İbn Cüzey, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzil*, 2/232.

745/1344),¹³² İbn Kesîr (öl. 774/1373),¹³³ Cürcânî (öl. 816/1413),¹³⁴ Şevkânî (öl. 1250/1834),¹³⁵ Şinkîfî (öl. 1974),¹³⁶ Şa'râvî (öl. 1998)¹³⁷ ve Sâbûnî (öl. 2021)¹³⁸ bu görüştedir. Bu görüşte olanlara göre 46. âyet ile Abdullah b. Ömer (öl. 73/693) ve Abdullah b. Mes'ûd'un rivayetleri, kabir hayatı ve azabının varlığına delildir.¹³⁹ Abdullah b. Ömer diyor ki: "Hz. Peygamber, 'Şüphesiz kâfir öldüğü zaman sabah akşam ateşe arz olunur' buyurdu, sonra 'Firavun taraftarları sabah akşam ateşe arz olunurlar' âyetini okudu ve 'Şüphesiz mümin öldüğü zaman ruhu sabah akşam cennete arz olunur' dedi."¹⁴⁰ Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamberin şöyle buyurduğunu bildirmişti: "Şüphesiz sizden biri öldüğü zaman cennet veya cehennemdeki yeri sabah akşam kendisine gösterilir. Eğer ölen kişi cennet ehli ise cennet halkındandır, eğer ölen kişi cehennem ehlinde ise, cehennem halkındandır, ona 'kıyamet günü Allah seni diriltinceye kadar bu senin gideceğin yerdir' denir."¹⁴¹ Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: "Şüphesiz Firavun taraftarlarının ve kâfirlerden bunların durumunda olan kimselerin ruhları "sabah akşam ateşe arz olunurlar" ve onlara bu yurdunuz denir."¹⁴²

¹³² Ebû Hayyan Muhammed b. Yusuf, *Bahru'l-muhît fi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 9/262.

¹³³ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*, 7/146.

¹³⁴ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, Şerhu'l-evâkıf (İstanbul: yy., 1311), 3/242.

¹³⁵ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/567.

¹³⁶ Şinkîfî, *Edvâü'l-beyân*, 6/389.

¹³⁷ Muhammed eş-Şa'râvî, *et-Tefsîr*, 11/6523 (Mısır: Mutâbi' Ahbâri'l-Yevm, ts.), 11/6523.

¹³⁸ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefsîr* (Kahire: Dâru's-Sâbûnî, 1997), 3/96.

¹³⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/318.

¹⁴⁰ إِنَّ الْكَافِرَ إِذَا مَاتَ غُرِضَ عَلَى النَّارِ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ ثُمَّ تَلَا النَّارَ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَإِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا مَاتَ غُرِضَ رُوحُهُ عَلَى الْجَنَّةِ
Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/318.

¹⁴¹ إِنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا مَاتَ غُرِضَ عَلَيْهِ مَغْعَدَةٌ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ إِنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ فَمِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَإِنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ النَّارِ فَمِنْ أَهْلِ النَّارِ قِيَالٌ هَذَا مَغْعَدَكَ
Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/154 (No: 5926); Müslim, *el-Câmi'us-sahîh*, "Cennet", 65; Buhârî, *el-Câmi'us-sahîh*, "Cenâiz", 88; Ebû Abdilâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni ibn Mâce, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981) "Züh'd", 32; Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. es-Sinan b. Bahr en-Nesâi, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981) "Cenâiz", 116; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981) Cenâiz, 818. Sahih olan bu hadis, kabir hayatının, cennet ve cehennemde şu anda mevcut olduğunun, akşam sabah cennetlik olanlara cennetteki, cehennemlik olanlara cehennemdeki makamını gösterileceğinin, bunun cennet ehli için bir mükâfat, cehennemlik bir ceza olduğunun delilidir. Ebû'l-Fadl, Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn el-İrâkî, *Tarhu't-tertib fi şerhu'l-terkîb* (Beyrut: Dâru'l-Fikî'l-Arabî, ts.), 3/304.

¹⁴² أَنَّ أَرْوَاحَ آلِ فِرْعَوْنَ وَمَنْ كَانَ مِثْلَهُمْ مِنَ الْكُفَّارِ تُعْرَضُ عَلَى النَّارِ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ قِيَالٌ هَذِهِ دَارُكُمْ
Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/318.

Bazı müfessirler mesela Aḥfeş (öl. 215/830)¹⁴³ Zeccâc (öl. 311/923),¹⁴⁴ Begavî (öl. 516/1122),¹⁴⁵ Kurtubî (öl. 671/1273),¹⁴⁶ İbn Cüzey (öl. 741/1341),¹⁴⁷ Abdülkerîm Yunus el-Hatîb (öl. 1397)¹⁴⁸ Ebüssuûd (öl. 982/1574),¹⁴⁹ Şevkânî (öl. 1250/1834)¹⁵⁰ ve İbn Âşûr (öl. 1234/1868),¹⁵¹ 46. âyetteki “en-nâr” (النَّارِ) kelimesinin “سوء العذاب” “azabın kötüsü” terkibinden bedel olabileceği görüşündedir. Buna göre Firavun ve taraftarlarını kuşatan “azabın kötüsü”, dünya hayatında değil, ölüm sonrasında kıyamet öncesinde kabir hayatında gerçekleşir.¹⁵²

2.2.2. “Ayette takdim tehir vardır. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 1137/1725) bu görüştedir.¹⁵³ Buna göre âyetin metni şöyle olur: وَيَوْمَ نَقُومُ السَّاعَةَ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ “Kıyametin koştığı gün ‘Firavun taraftarlarını en şiddetli azaba atın’ denir. Bu ateş sabah akşam onlara arz olunur.”¹⁵⁴ Metin böyle olduğu zaman âyetin anlamı, “Âhirette Firavun ve taraftarları şiddetli azabın içine atılırlar” sonra “ateş bunlara sabah akşam gösterilir” şeklinde olmaktadır. Hâlbuki âyetlere¹⁵⁵ göre cehennem, kâfirlere önce gösterilir, sonra onlar, cehenneme atılır ve cehennemin içinde aşağılayıcı azapla cezalandırılırlar:

Sahabe döneminden itibaren müfessirler, âyette takdim tehir olduğu görüşüne katılmamışlardır.¹⁵⁶ Müfessir Sem’ânî (öl. 489/1096), “Bu, fasit bir görüştür.”¹⁵⁷ Kurtubî,

¹⁴³ Ebu’l-Ḥaseen el-Mucâşşî el-Belhî el-Aḥfeş el-Evsat, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Hudâ Maḥmûd Kırâ’a (Kahire: Mektebetu’l-Ḥâncî, 1990), 2/502.

¹⁴⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve ir-râbuhu*, thk. ‘Abdulcelîl ‘Abduh Şelebî (Beirut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1408/1988), 4/376.

¹⁴⁵ Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes’ûd el-Bagavî, *Me’âlimü’t-tenzîl fi tefsîri’l-Kur’ân* (Beirut: Dâru’t-Türâsiyyi’l-Arabiyyi, 1420), 4/113.

¹⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 15/318.

¹⁴⁷ Ebû’l-kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah ibn Cüzey, *et-Teshîl li ulûmi’t-tezîl* (Beirut: Şirketü Dâru’l-erka, 1416), 2/232.

¹⁴⁸ Abdülkerîm Yunus el-Hatîb, *et-Tefsîru’l-Kur’ân’i li’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, ts.), 12/1241.

¹⁴⁹ **Ebüssud**, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm* (Beirut: Dâru İhyâü’t-Türêşîl-Arabiyyi, ts.), 7/278.

¹⁵⁰ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Neylü’l-evtâr* (Mısır: Dâru’l-hadîs, 1993), 4/567.

¹⁵¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 24/58.

¹⁵² Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 5/23; Ebû Hayyân, *Bahru’l-muhîṭ fi’t-tefsîr*, 9/262.

¹⁵³ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 15/320.

¹⁵⁴ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 15/320.

¹⁵⁵ 155 el-Ahkâf 46/20; el-Ahkâf 46/34

¹⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 15/320; Mâverdi, *en-Nuketü ve’l-uyûn*, 5/159.

¹⁵⁷ Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 5/24.

“Bu görüş, cumhurun görüşüne muhaliftir.”¹⁵⁸ demiştir. Çünkü âyetin dizimi buna müsait değildir. “*Firavun ve taraftarları, sabah akşam ateşe arz edilirler*” cümlesiyle “*Kıyametin koptuğu gün, ‘Firavun taraftarlarını en şiddetli azabın içine denir*” cümlesi atıf harfi (و) ile birbirinden ayrılmıştır. 46. âyette iki azaptan söz edilmektedir. Birisi “*cehennem ateşinin gösterilmesi*”, diğeri “*şiddetli azabın içine atılmaları*.” Âyete göre “*En şiddetli azabın içine atın*” emri, kıyamet kopunca âhirette verilecek, “*Sabah akşam ateşe arz edilme*” ise kıyamet kopmadan önce olacaktır.¹⁵⁹ Âyette takdim tehir yapıldığı zaman bu anlam kaybolmaktadır. Diğer taraftan âyetlere¹⁶⁰ göre Kur’ân’ın tamamı Hz. Peygambere indirilmeden önce bu günkü şekliyle Levh-i Mahfuz’da mevcut idi. Buna göre Kur’ân’ın kelimelerinin seçimi ve cümlelerinin dizilişi Allah’tan geldiği şekilde yazıya geçirilmiştir. Kur’an-ı Kerîm’de “*يَا رَبِّ! بِنِعْمَتِكَ نَسْتَعِينُ*” “*Ya Rabbi! Biz sadece sana ibadet ederiz ve ancak senden yardım isteriz*”¹⁶¹ âyetinde olduğu gibi takdim tehir vardır. Bu, bir anlamı vurgulamaya yöneliktir. Âyette “*بِنِعْمَتِكَ*” “*Biz ibadet ederiz*” fiilinin mefulü olan “*يَا رَبِّ!*” “*sana*” kelimesi, “ibadetin sadece Allah’a yapılması gerektiğini” vurgulamak için fiilden önce zikredilmiştir. Konumuz olan âyette böyle bir durum söz konusu değildir, aksine takdim tehir yapıldığı zaman âyet, anlam daralmasına uğramakta, iki azap tek azaba indirgenmektedir. Hâlbuki müfessir Fahreddin er-Râzî’nin dediği gibi “ateşe arz”, ölümünden sonra, kıyamet kopmadan önce olur, bu da kabir azabıdır.¹⁶²

Müçtehit âlim Şevkânî (öl. 125/1834), âyette takdim tehir olmasıyla ilgili olarak, “Bu tekellüfe sığınmaya gerek yok, “*Kıyametin koptuğu gün, ‘Firavun taraftarlarını en şiddetli azabın içine atın’ denir*” cümlesi, açık bir şekilde “ateşe arzın” kabir hayatında olacağına delalet eder” demiştir.¹⁶³ Dolayısıyla âyette takdim tehir yoktur.

Moritanyalı müfessir Şinkîti (öl. 1868), kabir azabının varlığına delalet eden Kur’ân’ın en sarih âyetinin 46. âyet olduğunu, âyette zikredilen birinci azabın kabirde, ikinci azabın âhirette olacağını söylemiştir.¹⁶⁴

Tunuslu âlim İbn Aşûr’a (ö.1284/1868) göre 45. âyetteki سُوءَ الْعَذَابِ “*azabın kötüsü*” ile maksat, denizde boğulmak olsa veya 46. âyetteki “en-nâr” (النَّارِ) kelimesi سُوءَ الْعَذَابِ

¹⁵⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 15/320.

¹⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 27/521.

¹⁶⁰ el-Vâkı’a 56/77; el-Bürûc 85/21-22; ez-Zuhuf 43/4

¹⁶¹ el-Fâtiha 1/5.

¹⁶² Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 27/521;

¹⁶³ وَلَا مَلْجَىٰ إِلَىٰ هَذَا التَّكْلِيفِ، فَإِنَّ قَوْلَهُ وَيَوْمَ نَقُومُ السَّاعَةَ أَدْخَلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ يَدُلُّ دَلَالَةً وَاضِحَةً عَلَىٰ أَنَّ ذَلِكَ الْعَرْضُ هُوَ فِي النِّزْرِخِ
Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 4/567.

¹⁶⁴ أَصْرُخٌ دَلِيلٌ لِإِتْبَاتِ عَذَابِ الْقَبْرِ مِنَ الْقُرْآنِ هُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ نَقُومُ السَّاعَةَ أَدْخَلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ
Şinkîti, *Edvâü’l-beyân*, 9/82.

“azabın kötüsü” terkibinden bedel olsa bile her iki durumda da âyette zikredilen azap, kıyametten önceki azaptır.¹⁶⁵

Mısırlı âlim Şa'râvî'ye (öl. 1998) göre, insanın amel etmekle yükümlü olduğu hayat, dünya hayatı, azabın arz edildiği hayat, berzah hayatı ve sürekli ceza veya mükâfat göreceği hayat, âhiret hayatıdır. Şa'râvî, bu görüşüne delil olarak Bakara 2/28 âyeti zikretmiştir. Şa'râvî'ye göre Firavun ve taraftarlarının cezası her üç hayat için söz konusudur. Dünyadaki cezaları denizde boğulmak, berzah hayatındaki cezaları, cehennem ateşinin sabah akşam kendilerine gösterilmeleri, âhiretteki cezaları ise cehenneme atılmalarıdır.¹⁶⁶ Dolayısıyla Firavun ve emsali kâfir insanlar, berzah denilen kabir hayatında cehennemdeki yerleri gösterilerek cezalandırılırlar.¹⁶⁷ Çağdaş müfessirlerden Suriyeli âlim Muhammed Ali es-Sâbûnî (öl. 2021) de aynı görüştedir.¹⁶⁸

Ebû'l-Ferac el-Cevzî (öl. 597/), “Bu âyet, kabir azabının varlığına delalet eder, çünkü Allah, Firavun ve taraftarları için âhiret azabını “Kıyametin koptuğu gün, 'Firavun taraftarlarını en şiddetli azabın içine atın' denir” cümlesinde beyan ettiğini açıklamıştır.¹⁶⁹

Müfessir Kâzî el-Beyzâvî (öl. 685/1286), “Âyet, ruhun yaşadığına ve kabir azabının varlığına delildir” demiştir.¹⁷⁰

Semerkantlı müfessir ve fakih Mâtürîdî (öl. 333/944), kabir hayatında Firavun ve taraftarlarının ruhları ateşe arz edilir, bundan cesetleri elem görür” demiştir.¹⁷¹

Türk müfessir Hamdi Yazır (öl. 1942) tefsirinde konu ile ilgili olarak şöyle demektedir: “Firavun ve taraftarı, ateşe sabah akşam sunulup durmaktadırlar. Yani Firavun ailesinin dünyada kötü azabı ile mahvoldukları gibi, âhirete kadar Berzah âleminde de akşam sabah ateşe sunulmak ile azap olunmaktadırlar. Sonra da "Kıyamet kopacağı gün 'Firavun taraftarlarını azabın en şiddetlisine tıkın!' denilecektir.”¹⁷²

Diyanet İşleri Başkanlığınca neşredilen “Kur’ân Yolu” adlı tefsirde âyet şöyle yorumlanmıştır: “Sabah akşam” sözü, azabın sürekliliğini ifade eden bir deyimdir. Âyetin bu bölümü, “berzah” denilen ölümle kıyamet arasındaki dönemde inkârcıların ruhlarına her gün sabah ve akşam cehennemdeki yerlerinin gösterileceği şeklinde yorumlanmış ve âyetin bu bölümü kabir azabının varlığına delil olarak

¹⁶⁵ İbn Âşûr, et-Tahrîr ve't-tnevîr, 24/158.

¹⁶⁶ Şa'râvî, Tefsîr, 11/6524.

¹⁶⁷ Şa'râvî, et-tefsîr, 11/6524.

¹⁶⁸ Sâbûnî, Safvetü't-tefâsîr, 3/96.

¹⁶⁹ Ebû'l-Ferac el-Cevzî, Zâdü'l-meşîr fi ilmi't-tefsîr, 4/41.

¹⁷⁰ Beyzâvî, Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl, 3/214.

¹⁷¹ ¹⁷¹ Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, Te'vilâtü ehli's-sünne (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 9/33.

¹⁷² Hamdi Yazır, Hak dini Kur'ân dili (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 4/787.

gösterilmiştir.”¹⁷³

Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) göre “Kabirde Münker ve Nekir'in soruları, kabirde ruhun cesede iade edilmesi, bütün kâfirler ve asi müminler için kabir sıkıntısı ve azabı haktır.”¹⁷⁴

Doğum ile dünya hayatına gelen insan, ölüm ile dünya hayatı sona erer, kabir hayatı başlar.¹⁷⁵ Bu hayat da kıyametin kopmasına kadar sürer.¹⁷⁶ Ölen her insan, ister kabre konulsun, ister yanıp kül olsun veya yırtıcı hayvanlara yem olsun kabir hayatı yaşayacak, Hz. Peygamberin beyanına göre bu hayatı cennet bahçesi gibi veya cehennem çukuru gibi olacaktır.¹⁷⁷

Kabir azabıyla ilgili yayımlanan ondan fazla makalenin birinin yazarı hariç¹⁷⁸ diğerlerine göre,¹⁷⁹ 46. âyetin ilk cümlesi kabir azabıyla ilgilidir.¹⁸⁰

Konumuz olan âyetin kabir azabıyla ilgisi olmadığını söyleyen ve bu konuda bir kitap¹⁸¹ yazan Mehmet Okuyan, şöyle demektedir: “Kur'an'a göre hayat, dünya ve âhiret olmak üzere iki çeşit olduğu için azap da dünya ve âhirette olmak üzere iki çeşittir.”¹⁸² “Berzah âlemi diye ifade edilebilecek herhangi bir âlem veya dönem söz konusu değildir. Kişi öldükten sonra onun âhiret yolculuğu başlamıştır. Ölüm sonrası ile kıyamet öncesinde geçecek zamanda yaşanacak herhangi bir âlem veya dönem yoktur.”¹⁸³ Sevim Gelgeç de makalesinde¹⁸⁴ Okuyan gibi hem sahabe döneminden itibaren âyetle ilgili müfessirlerin yorumlarını, hem konu ile ilgili sahih bile olsa hadisleri göz ardı etmiştir. Bu, bilimsel ve sağlıklı bir yaklaşım değildir. Ehl-i Sünnet

¹⁷³ Karaman, Hayrettin ve diğerleri; *Kur'an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, 2007), 4/574.

¹⁷⁴ Öz, Mustafa, *el-Fıkhu'l-Ekber: İmam-ı A'zam'ın beş eseri*, 59.

¹⁷⁵ Abese 80/21.

¹⁷⁶ Abese 80/22.

¹⁷⁷ Tirmizî, *es-Sünen*, Kıyâme, 26.

¹⁷⁸ Sevim Gelgeç, “Kur'an'ın Anlaşılmasında Hitâbî Dilin Bir Özelliği Olarak Takdîm-Te'hîr Üslûbu: Mü'min Sûresi 46. Ayet Örneği” *İslam Araştırmaları Dergisi*, 41 (2024), 35-60.

¹⁷⁹ Bu makalelerin isimleri, yazarları ve yayımlandı dergiler 14. Dipnotta verilmiştir.

¹⁸⁰ Kılıçaslan, Kabul ve Ret Bağlamında İslamî Düşüncede Kabir Azabı, 13/333; Kubat, “Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azabı”, 29; Özdemir, “Kabir Azabı İle İlgili Bazı Hadislerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme”, 114; Avnullah Enes Ateş, “Kur'an'da Kabir Hayatı”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (Bahar 2020), 34.

¹⁸¹ Mehmet Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'e göre kabir azabı var mı?* (Samsun: Sidre Yayıncılık, 2007)

¹⁸² Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'e göre kabir azabı var mı?* 444.

¹⁸³ Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'e göre kabir azabı var mı?* 446.

¹⁸⁴ Gelgeç, Kur'an'ın Anlaşılmasında Hitâbî Dilin Bir Özelliği Olarak Takdîm-Te'hîr Üslûbu: Mü'min Sûresi 46. Ayet Örneği, 52.

âlimleri¹⁸⁵ ve Mu'tezile âlimlerinin çoğunluğu, kâfirlerle bazı isyankâr müminler için kabir azabının, itaatkâr müminler için de kabir hayatında nimetin gerçekleşeceğini kabul etmişlerdir.¹⁸⁶ Mu'tezile bilgini Kâdî Abdülcebbar, Ehl-i Sünnet âlimleri gibi kabir azabı, âhirette şefaât, mizan, sırat ve benzeri birçok konunun izahını hadislerle dayandırarak yapmıştır.¹⁸⁷ Hayat, dünya hayatı ve âhîret hayatından ibaret olduğu görüşü, Yâsîn 36/26, 27, 52, el-Mü'minûn 23/99-100, el-Bakara 2/154 ve Âl-i İmran 3/169 âyetleri ve konuyla ilgili şu hadislerle bağdaşmaz: "Yüce Allah, müminlerin ruhlarını kıyamet günü cesedine döndürünceye kadar cennet bahçelerinde uçar."¹⁸⁸ "Kabir, âhirete giden durakların ilkidir. İnsan buradan *meleklerin sorularına cevap vererek* kurtulursa, sonrası daha kolay olur, eğer kurtulamazsa sonrası daha şiddetli olur."¹⁸⁹ "Müslüman, kabirde sorgulandığı zaman, "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın Resulüdür" diye şahadet getirir. Bu, Allah'ın, '*Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sabit bir sözle sağlamlaştırır*'¹⁹⁰ sözünün beyanıdır."¹⁹¹ Bu hadislerde kabir hayatının varlığı ve kabirde sorgu sorulacağı¹⁹² açıkça bildirilmektedir. Kabir hayatı var olduğuna göre dünya ve âhîret hayatı gibi bu hayatta da nimet ve azap vardır.

Kabir azabının varlığına konumuz olan âyet delalet ettiği gibi "*Münafıklara iki defa azap edeceğiz, sonra onlar büyük bir azaba itileceklerdir.*"¹⁹³ âyeti de delalet eder. Âyette üç azaptan söz edilmektedir: Birincisi, münafıkların dünyada iken uğradıkları açlık, kıtlık, korku ve benzeri sıkıntılar, ikincisi kabir azabı, büyük azap ise cehennem azabıdır.¹⁹⁴ Abdullah b. Abbas'a göre "*Şüphesiz inkâr ederek kendilerine zulmeden kimseler için açlık,*

¹⁸⁵ وهذه الآية أصل كبير في 2/232. *et-Teshil li ulûmi't-tenzil*, 2/232. *İbn Cüzey, et-Teshil li ulûmi't-tenzil*, 2/232. *İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/146.

¹⁸⁶ Akın, Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı, 157.

¹⁸⁷ Akın, Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı, 163.

¹⁸⁸ *Nesâî, es-Sünen*, "Cenâiz", 117; *İbn Mâce, es-Sünen*, "Zühd", 32.

¹⁸⁹ *İbn Mâce, es-Sünen*, "Zühd", 32, (No: 4267); *Tirmizî, es-Sünen*, "Zühd" 5.

¹⁹⁰ *İbrahim* 14/27.

¹⁹¹ *Buhârî, el-Câmi'us-sahîh*, "Tefsîr", 189, (No: 4422).

¹⁹² Hadislerde kabre konan insanlara Münker ve Nekir adında iki meleğin insanları sorguya çekecekleri, müminlerin bu sorulara doğru cevaplar verecekleri, kâfirlerin, sorulara doğru cevap veremeyecekleri bildirilmektedir. *Tirmizî, es-Sünen*, "Cenâiz" 71; *Ahmed, el-Müsne'd*, 1/82, 140; 4/287.

¹⁹³ *et-Tevbe* 9/101.

¹⁹⁴ *Mukâtil b. Süleyman, et-Tefsîru'l-kebîr*, 2/193, 4/820; *Taberî, Câmi'u'l-beyan*, 14/42; *Tâbiîn âlimlerinden Hasan el-Basrî, Katâde b. Diâme, İbn Zeyd ve Mücâhid b. Cebr de Kurtubî, bu âyetteki üç azabın, dünya, kabir ve âhîret azabı olduğu görüşündedir. Bk.el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 8/241.

kıtlık ve savaşta hezimet gibi dünyadaki azaplarının dışında bir azap daha vardır"¹⁹⁵ âyetinde geçen "dünyadaki azaplarının dışındaki azap" ile maksat, kabir azabıdır.¹⁹⁶ Süddî el-Kebîr ve Taberî'ye göre "Kim benim zikrim olan Kur'an'dan yüz çevirir, iman etmez ve hükümlerini uygulamazsa şüphesiz onun için sıkıntılı bir hayat vardır ve biz bu kimseyi diriltir ve kıyamet gününde görme engelli olarak mahşer yerinde toplarız"¹⁹⁷ ayetinde geçen "مَعِيشَةً صَنْكًا" "sıkıntılı hayat" ile maksat, kabir azabıdır.¹⁹⁸ Ebû Hüreyre bu ayetle ilgili olarak Hz. Peygamberden "مَعِيشَةً صَنْكًا" "sıkıntılı hayatın", kabir azabı olduğunu rivayet etmiştir.¹⁹⁹

Hız. Aişe'nin (öl. 58/678), kabir hayatında azabın olup olmadığını sorması üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.), "تَعَوُّدُوا" "Evet, kabir azabı haklıdır" cevabını vermiş ve "عَذَابُ الْقَبْرِ حَقٌّ" "Kabir azabından Allah'a sığınım" buyurmuştur.²⁰⁰ Hz. Peygamberin kendisi de "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ" "Allah'ım! Kabir azabından sana sığınırım" diye dua etmiştir.²⁰¹

Âyetler ve hadisler, kâfirlerin kabirde azap göreceğini ifade etmektedir. Acaba müminler de kabir azabı görecekler midir? Hadislerin beyanına göre müminlerin kabir hayatı cennet gibi, kâfirlerin kabir hayatı ise cehennem gibi olacak,²⁰² âhirette müminler cennete kâfirler cehenneme gideceklerdir. Genel prensip bu olmakla birlikte âhirette büyük günah işleyen müminlerden de cehennemle cezalandırılanların olacağını bildiren âyetler vardır. Mesela namaz kılmayanların ve zekât vermeyenlerin, haram yiyenlerin ve cana kıyanların cehennemle cezalandırılacağı Kur'ân-ı Kerim'de bildirilmektedir.²⁰³ Müminlerin kabir azabı görecekları ile ilgili bir ayet-i kerime bulunmamakla birlikte sahih hadislerde günah işleyen müminlerden mesela nemime yapan ve idrar temizliğine özen göstermeyen kimselerin kabir azabı görecekları

¹⁹⁵ et-Tûr 52/47.

¹⁹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyan*, 22/487.

¹⁹⁷ Tâhâ 20/124.

¹⁹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyan*, 18/392.

¹⁹⁹ Hz. Peygamber, "مَعِيشَةً صَنْكًا" "sıkıntılı hayat" nedir biliyor musunuz dedi. Sahabe, Allah ve Peygamberi daha iyi bilir dediler. Hz. Peygamber, kabirde kâfirlerin azabıdır buyurdu." Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali el-Mevsîlî, *el-Müsned* (Dimaşk: Dâru'l-me'mûn li't-Türâs, 1984), 11/521 (No: 6644)

²⁰⁰ Müslim, *el-Câmi's-sahîh*, "Cennet", 67; Buhârî, *el-Câmi's-sahîh*, "Küsup", 7.

²⁰¹ Buhârî, *el-Câmi's-sahîh*, "Cenâiz", 8 6(No: 1311)

²⁰² "إِنَّمَا الْقَبْرُ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ أَوْ حُفْرَةٌ مِنْ حُفْرِ النَّارِ" "Kabir ancak cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur." Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Kıyâme" 26 (No: 2460).

²⁰³ Meryem 19/59; et-Tevbe 9/34; en-Nisâ 4/29-30.

hayatını, görülen kâbusa veya sevince sebep olan rüya âlemi gibi düşünebiliriz. Çünkü التَّوْمُ أَخُو الْمَوْتِ “Uyku ölümün kardeşidir.”²¹⁴ Kabre konulan insanın, dost ve yakınları mezarlıktan ayrılırken ayak seslerini duyduğuna dair hadisler vardır.²¹⁵

el-Enfâl 8/50 âyetinde kâfirlerin ölürken bile “meleklerin yüzlerine ve arkalarına demir tokmakla vurarak” cezalandırıldığı bildirilmektedir. Firavun ve emsali kâfirler, dünyada cezalandırıldığı gibi kabir hayatında da cezalandırılacak, âhirette içinde ebedi kalmak üzere cehenneme atılacak ve burada en şiddetli cezaya maruz kalacaklardır.

3. Cehennem Azabı

İlâh ve rab olduğunu iddia edecek kadar haddi aşan, kâfir, zalim ve azgın Firavun ve ona tabi olanlar, dünya hayatında denizde boğularak helâk edilmişlerdir. Kabir hayatında da kendilerine akşam sabah cehennemdeki yerleri gösterilerek cezalandırılacaklardır. Konumuz olan âyetin son cümlesinde ‘*Kıyametin koptuğu gün, “Firavun taraftarlarını en şiddetli azabın içine atın” denir.*’ Meleklerle bu talimatı verecek olan yüce Allah’tır. Cehennemde kâfirlere durumlarına göre farklı şekillerde azap edilir.²¹⁶ Âyetteki أَشَدَّ الْعَذَابِ “en şiddetli azap” ile maksat, acısı çok olan azap,²¹⁷ cehennemden en dibinde görecekları şiddetli azaptır.²¹⁸ el-Bakara 2/85, Tâhâ 20/127 ve en-Nisâ 4/145 âyetlerinde Peygamberleri öldüren, azgın, zalim ve kâfir Yahudilerin, müşriklerin ve münafıkların cehennemde en şiddetli azap görecekları bildirilmektedir. İmanları olmadığı için dünyada yaptığı iyi amelleri boşa giden²¹⁹ kâfirler, inkâr ve isyanları sebebiyle sorgulanır,²²⁰ adaletle yargılanır, suçlu oldukları ve cehennemi hak ettikleri kendilerine bildirilir, sonra cehenneme atılırlar. İnkâr edenler, gruplar halinde suya koşan susuz develer gibi cehenneme sevk edilirler²²¹ ve cehennem kâfirlere bütün dehşetiyle gösterilir.²²² Cehenneme atılmadan önce cehennemden etrafında diz çökmüş

²¹⁴ Ahmed el-Huseyn b. Ali el-Beyhakî, *Şu'abü'l-İman* (Hind: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 6/409 (No:4416)

²¹⁵ أَشَدَّ الْعَذَابِ إِذَا وَضِعَ فِي قَبْرِهِ وَتَوَلَّى وَذَهَبَ أَصْحَابُهُ حَتَّىٰ إِنَّهُ لَيَسْمَعُ قُرْعَ نَجَالِهِمْ Mesela bk. Buhârî, *el-Câmi's-sahîh*, “Cenâiz”, 68 (No: 1307)

²¹⁶ Mâverdi, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, 5/159.

²¹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'lazîm*, 7/146.

²¹⁸ Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbas*, 397.

²¹⁹ el-Mâide 5/5; el-Bakara 2/217; ez-Zümer 39/65.

²²⁰ er-Ra'd 13/18. Hz. Peygamber, bir cenazeyi defnetme işini tamamlayınca kabrin başında durarak şöyle buyurmuştur: “Kardeşiniz için istiğfar edin ve imanında sebat göstermesi için Allah’a ni-yazda bulunun. Çünkü o, şu anda sorguya çekilmektedir.” Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'âs, *es-Sünen* Yayınları: (İstanbul: Çağrı, 1981) “Cenâiz”, 72.

²²¹ ez-Zümer 39/71; Meryem 19/86.

²²² el-Kehf 18/100-101.

olarak ²²³ ateşin karşısında durdurulurlar. ²²⁴ Cehennem kapılarına gelince kapılar açılır. ²²⁵ Cehenneme herhangi bir topluluk atıldıkça oranın bekçileri onlara, “Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?” diye sorarlar. Onlar da “Evet, bize bir uyarıcı gelmişti, fakat biz onu yalanlamış ve ‘Allah hiçbir şey indirmemiştir, siz ancak büyük bir sapıklık içindesiniz’, demiştik, eğer kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu alevli ateştekilerden olmazdık, derler.”²²⁶

Kâfirler, cehennemin öfkesini ve müthiş uğultusunu işitirler²²⁷ cehennem büyük kıvılcımlar saçar. ²²⁸ Perçemlerinden ve ayaklarından yakalanarak yüzüstü, elleri boyunlarına bağlanmış, kınanmış ve Allah’ın rahmetinden mahrum bırakılmış olarak cehenneme atılırlar.²²⁹

Dünya ve kabir azabına nispetle âhiret azabı daha ağır, ²³⁰ daha şiddetli, daha kalıcı, ²³¹ daha büyük ²³² ve daha rezil edicidir. ²³³ “İnkâr edenlere elem dolu çok kötü azap vardır.”²³⁴

“Kâfirlere ateşten giysiler biçilmiştir. Başlarının üstünden kaynar su dökülür. Onunla, karınlarının içindekiler ve derileri eritilir. Onlar için bir de demirden coplar vardır. Ne zaman cehennemden, o kederden çıkmak isteseler, oraya geri döndürülürler ve onlara, “Tadın ateş azabını” denir.”²³⁵

Âhirette kâfirin yemeği zakkum ağacıdır. Zakkum maden eriyiği gibidir, kaynar suyun kaynaması gibi karınlarda kaynar. ²³⁶ Kaynar su ve kanlı irin içерler.”²³⁷ İrinli suyu yudumlamaya çalışır, fakat boğazından geçiremezler.²³⁸

Ateş kâfirlerin yüzlerini yalar ve onlar orada sırtır kalırlar.²³⁹ Başlarının üstünden

²²³ Meryem 19/68.

²²⁴ el-En’âm 6/27.

²²⁵ ez-Zümer 39/71.

²²⁶ el-Mülk 67/8-11.

²²⁷ el-Furkân 25/12.

²²⁸ el-Mürselât 77/32-33.

²²⁹ el-srâ 17/18, 39; en-Neml 27/90; el-Furkan 25/13;

²³⁰ er-Ra’d 13/34.

²³¹ Tâhâ 20/127.

²³² ez-Zümer 39/26; el-Kalem 68/33.

²³³ el-Fussilet 41/16.

²³⁴ el-Câsiye 45/11.

²³⁵ el-Hac 22/19-22.

²³⁶ ed-Duhân 44/47-50.

²³⁷ en-Nebe’ 78/24-26; el-Hâkka 69/36-37; el-Hac 22/21

²³⁸ İbrahim 14/16-17.

²³⁹ el-Mü’minûn 23/104.

kaynar su dökülür. Onunla, karınlarının içindekiler ve derileri eritilir.²⁴⁰ “Kâfirler, kaynar suda sürüklenirler, sonra ateşe yakıt olurlar.”²⁴¹

Âyetlerde cehennemde, kâfirlere ateşte yakma,²⁴² diken²⁴³ ve zakkum yedirilme,²⁴⁴ üzerlerine kaynar su dökülme,²⁴⁵ kaynar su²⁴⁶ ve irin içirilme,²⁴⁷ demir sopa ile dövülme,²⁴⁸ boyunlarına demir halkalar²⁴⁹ ve zincirler vurulma²⁵⁰ ve benzeri birçok ceza çeşidi olduğu bildirilmektedir.

Kâfirler, cehennemden çıkmak isterler ama çıkamazlar, azapları sürekli, ²⁵¹ Cehennemden her çıkmak istediklerinde oraya döndürülürler ve kendilerine “yalanladığınız cehennem azabını tadın” denir,²⁵² azapları sürekli.²⁵³ “Derileri yanıp döküldükçe, azabı tadıp durmaları için derilerini yenileri ile değiştiririz.”²⁵⁴

Sonuç

Âlemlerin Rabbi Allah, kulluk etmeleri için yarattığı insanları iyi kötüden, doğruyu yanlışın, hakkı batıldan, hayrı şerden ayırt edebilecek yetenek ve akıl vermek, peygamber göndermek ve kitap indirmek suretiyle rehberlik etmiş, iman veya ibadet edip etmemeyi iradelerine bırakmıştır. Kullarına merhametinin gereği iman edip itaat edenlere mükâfat, inkâr edip isyan edenlere ceza olduğunu bildirerek iman ve ibadete teşvik etmiş, inkâr ve isyandan sakındırmıştır. Bu özgürlük içerisinde tarih boyunca iman edenler de inkâr edenler de olagelmıştır. İnkâr ve isyan eden zalimlere hallerini düzeltmeleri için mühlet vermiş, inkâr, isyan ve zulümde ısrar edenleri çeşitli âfet ve musibetlerle cezalandırmış, mesela Nuh, Hûd, Salih ve Lût kavmi gibi azgın toplumları helâk etmiştir. Dünyada cezalandırılanlardan biri de ilâh ve rab olduğunu iddia edecek kadar haddi aşan, zalim ve azgın Firavun ve taraftarlarıdır. Yüce Allah, Hz. Musa ve ona

²⁴⁰ el-Hac 22/19-20.

²⁴¹ el-Mü'min 40/71-72.

²⁴² el-Hac 22/9, 19-22; “Kâfirler için ateş azabı vardır.” el-Enfâl, 8/14.

²⁴³ el-Çâşiye 88/6-7.

²⁴⁴ ed- Duhân 44/47-50.

²⁴⁵ ed-Duhân 44/48-50.

²⁴⁶ el-En'âm 6/70.

²⁴⁷ İbrahim 14/16-17; Sâd 38/57.

²⁴⁸ el-Hac 22/19-22.

²⁴⁹ er-Ra'd 13/5.

²⁵⁰ el-Mü'min 40/71-72.

²⁵¹ el-Mâide 5/37; eş-Şûrâ 42/45.

²⁵² es-Secde 32/20; es-Sebe' 34/42.

²⁵³ el-Mâide 5/37; eş-Şûrâ 42/45.

²⁵⁴ en-Nisâ 4/56.

iman edenleri öldürmek isteyen Firavun ve askerlerinin denizde boğulmalarını sağlayarak dünyada cezalandırmıştır. Mü'min sûresinin 46. âyetinde Firavun ve taraftarlarına kabir hayatında cehennemdeki yerlerini sabah akşam göstererek cezalandıracağı, âhiretteki cezalarının daha şiddetli olacağı bildirilmektedir.

Kur'ân'a göre kâfirler; âhirette şiddetli ve elem verici azaba uğrarlar, ateş içinde yanarlar, derileri yandıkça yenileri yaratılır, ateş, derilerini kavurur ve soyar, ateşten giysi ve örtü içindedirler, ateş, kâfirleri her taraftan çepeçevre kuşatır, yüzleri dağlayıp yakar ve deriyi soyup kavurur, yüreklere kadar nüfuz eder. Tepelerinden kaynar su dökülür ve kaynar su içinde sürüklenirler. Dikenli bitki ve zakkum yedirilir. İrin, kan ve kaynar su içirilir. Simsiyah bir duman içinde olurlar. Kâfirler için demirden sopalar vardır. Mazeretleri kabul edilmez, azapları hiç hafifletilmez ne ölürlere ne de yaşarlar, cehennemde ebedî olarak kalırlar.

Kullarına zerre kadar zulmetmeyen Rabbimiz Allah, aynı suçu işleyenlere aynı cezaları verir. Firavun ve taraftarlarına dünyada, kabirde ve âhirette verdiği cezanın aynısı Firavun konumunda olan her zalime uygular. Bu, Allah'ın mutlak adaletinin gereğidir. Allah, halimdir, acele etmez, mühlet verir ancak ihmal etmez. Bu itibarla âlemlerin Rabbi yüce Allah, Haçlıların, Siyonistlerin, müşrik, kâfir, zalim ve katillerin yaptıkları gibi siyasî istikbal ve ikballeri uğruna çocuk, kadın ve yaşlı demeden insanları katleden, Peygamber ve kitap tanımayan, gaddar, hain, günah bataklığına dalan ve ahlâksızlıkta zirve yapan, Hz. İbrahim'i ateşe atan Nemrut, Hz. Muhammed (s.a.s.) ve Müslümanlara düşmanlık eden Ebû Leheb, Ebû Cehil ve emsali insanları fırınlarda yakan, işkence yapan, asitle eritip öldüren, çocukları, kadınları ve yaşlıları katleden geçmiş ve günümüzün firavunları, nemrutları ve ebû cehilleri de elbette cezalandırır.

KAYNAKÇA

Abdülkerîm Yunus el-Hatîb. *et-Tefsîru'l-Kur'ân'i li'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.

Ahfeş el-Evsat , Ebu'l-Hasen el-Mucâşi'î el-Belhî. *Me'âni'l-Ḳur'an*. thk. Hudâ Maḥmûd Kıra'a. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1990.

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Ahmet Cevdet Paşa. *Kısas-ı enbiya ve tevârîhu hulefâ*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1969.

Akın, Murat. "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (Ekim-Kasım-Aralık 2017): 151-177.

Ateş, Avnullah Enes. "Kur'ân'da Kabir Hayatı". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (Bahar 2020): 17-35.

Bagavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd. *Me'âlimü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru't-Türâsî'l-Arabiyyi, 1420.

- Beyhakî, Ahmed el-Huseyn b. Ali. *Şu'abü'l-iman*. Hind: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nâsirüddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'us-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Bursavî, İsmâ'îl Hakkı b. Mustafa. *Rûhûl-beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf . *Şerhu'l-evâkif*. İstanbul: y.y., 1311.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan. *es-Sünen*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'âs. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları., 1981.
- Ebû Hayyan Muhammed b. Yusuf. *Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Ebû'l-Ferac Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fi'lmi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyi, 1422.
- Ebüssud, Muhammed b. Muhammed. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türêsîl-Arabiyyi, ts.
- Erdinç, Ziya. “Mu'tezile Ontolojisi Açısından Kabir Hayatının İmkânı”. *Bilimname* 49/1 (2023): 149-190.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. Medine: y.y., 1410.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fi'l-İtikâd*. thk. Âgah Çubukçu-Hüseyin Atay (Ankara: y.y., 1962.
- Gelgeç, Sevim. “Kur'ân'ın Anlaşılmasında Hitâbî Dilin Bir Özelliği Olarak Takdîm-Te'hîr Üslûbu: Mü'min Sûresi 46. Ayet Örneği”. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 41(Haziran 2024): 35-60.
- Harman, Ömer Faruk. “Firavun”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996. 23/118-121.
- Harman, Ömer Faruk. “Medyen”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003. 28/346-348.
- İrâkî, Ebû'l-Fadl, Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn. *Tarhu't-tertib fi şerhu't-terkîb*.

- Beyrut: Dâru'l-Fikî'l-Arabî,
- İbn Âşûr, Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzelî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tûnûsiyye, 1984.
- İbn Atiyiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdürrahman b. Temam. *el-Muhrraru'l-vecîz fi tefsiri kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- İbn Cüzey, Ebû'l-kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah. *et-Teshîl li ulûmi't-tezîl*. Beyrut: Şirketü Dâru'l-Erkam, 1416.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*. thk. Abdüsselam Muhammed Hârun. Beyrut: İttihâdü'l-Kitâbi'l-Arab, 2002.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*. Beyrut: Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdilah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Kahire: b.y., 2009.
- Karagöz, İsmail. *Allah kelamı Kur'an'ın anlamı açıklamalı ve kırık meâli*. Ankara: Kar Yayınları, 2020.
- Karaman, Hayrettin vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kaya, Murat. "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 25 (2016): 159-204.
- Kılıçaslan, Mehmet. Kabul ve Ret Bağlamında İslamî Düşüncede Kabir Azabı. *The Journal of Academic Social Science Studies* 13/79 (Bahar 2020): 321-335.
- Kubat, Mehmet. "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azabı". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Bahar 2020-1): 9-32.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an*. Kahire: Dâru Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü ehli's-sünne*. Beyrut: Dâru Kütübi'l-'İlmiyye, 2005.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüketü ve'l-Uyûn*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'İlmiyye, ts.

- Mevsîlî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali. *el-Müsned*. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1984.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasan. *et-Tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebû'l-Huseynel-Kuşeyrî. *el-Câmi'us-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b Ali b. es-Sinan b. Bahr. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsîrâtu'l-edille fi usûlüddîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Oğan, Kasım, *Kabir hayatıyla ilgili rivayetlerin tespit tahric ve değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'an-ı Kerim'e göre kabir azabı var mı?* Samsun: Sidre Yayıncılık, 2007.
- Ödemiş, Mehmet. "Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (Aralık 2017): 503-567.
- Öz, Mustafa. *İmam-ı A'zam'ın beş eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Özdemir, Metin. "Kabir Azabı Tartışmasına Farklı Bir Bakış" *İslamiyat* 5/3 (2002): 155-168.
- Özdemir, Veysel. "Kabir Azabı ile İlgili Bazı Hadislerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2014): 55-123.
- Öztürk, Muzaffer. "Kur'an-ı Kerim'e Gore Kabir Azabı Yok mu?". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 Ocak-Haziran 2008): 253-271.
- Özüçalışır, Abdullah. "Kabir Azabı Var mıdır?". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (Haziran 2020): 103-130.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed. *Ehl-i sünnet akaidi*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1420.
- Râzî, Zeynüddîn Muhammed b. Ebû Bekir b. Abdülkâdir. *Muhtârû's-sıhah*. Beyrut: Dâru'l-Besâir, 1987.

- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-tefâsîr*. Kahire: Dâru's-Sâbûnî, 1997.
- Sancaklı, Saffet. "Günümüzde Polemik Konusu Yapılarak Tartışılan Kabir Azabının Hadislerdeki Dayanağı". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2018): 21-46.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Yâsir b. İbrahim. Riyad: Dâru'l-vatan, 1997.
- Şa'râvî, Muhammed. *et-Tefsîr*. Mısır: Mutâbi' Ahbârî'l-Yevm, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Neylü'l-evtâr*. Mısır: Dâru'l-hadîs, 1993.
- Şinkî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed. *Edvâü'l-beyân fi izâhî'l-Kur'ân'ı bi'l-Kur'ân*. Lübnan: Dâru'l-Fikri, 1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyan an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir. Dımaşk: Müessesetü'r-Risale, 2000.
- Taşdüvenci, Burak. *M. Ö. II. Binyılda Suriye-Kenan Bölgesi'nin Siyasi Tarihi*. Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, 2020.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsa. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Batman Akademi Dergisi* 1/2 (2017): 68-79.
- Vâhîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed. *el-Vasît Tefsîri kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Yavuz, Yunus Şevki. "Azap" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yazır, Hamdi. *Hak dini Kur'ân dili*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988.